

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЕТНОНІМ ФРЯЗИ:
ОДНА БОГОСЛОВСЬКА КОНОТАЦІЯ

Зазначений у заголовку статті етнонім не становить ніякої загадки для істориків і мовознавців: наприклад, у Ф. І. Буслаєва знаходимо пояснення, що назва *фрягъ* (*фрагъ*) має давній сенс *франк* і що колись вона стосувалася італійців і французів, а також інших західних народів, подібно як назва *латини* стосувалася німців [2: 451]. Етнонім часто згадується в давньоруських історичних джерелах. Його можна знайти вже у відомому пасажі “Повісті временних літ” про розселення народів за жеребами Сіма, Хама та Іафета: *Афетово бо и то колѣно: варязи, свеи, урмане, готе, русь, агняне, галичане, волхва, римляне, нѣмци, корязи, веньдици, фрягове и прочии, ти же присѣдять отъ запада къ полуденью и съсѣдятся съ племянемъ хамовым* [17: 11]. У включеній до Новгородського І літопису під 1204 роком “Повісті про взяття Царграда” назвою *фрягами* називаються хрестоносці [14: 46-49]. Із циклу повістей про Куликівську битву відомо, що у війську Мамає серед інших найманців були також фряги [18: 262]. “Казанський літописець”, повідомляючи про союзний склад московського війська, пише: *к сим же и Черкасовъ* (запорізьких козаків — М. З.) *10.000, и Мордовы 10.000, и Немець и Фрягъ и Ляхов 10.000...* [11: 114]. Причому фрягам присвячена окрема глава, у якій зокрема говорить-ся, що сам Бог “*приведе новохитренныя мудрѣцы, Фряги иноземцы*” [11: 138-139]. Відома назва *фряги* також “Задонщині”: *И отскочи поганый Мамай серым волком от своея дружины и притече к Кафы граду. И молвяше ему фрязове: “Чему ты, поганый Мамай, посягаешь на Русскую землю?”* [6: 178-179]. С. В. Платонов відзначає, що у XV ст. італійців, прибулих на Москву з Італії разом із Зоєю-Софією Палеолог (племінниця останнього візантійського імператора, дружина великого московського князя Івана III), московіти називали *фрязинами*, і це відобразилося навіть і в антропонімах *Іван Фрязин, Марк Фрязин, Антоній Фрязин* і под. [16]. Зрештою, назва утрималася в російській мові практично до наших часів: В. І. Даль наводить вираз *Фрыга, иишь на кокуи (Шии! — “тише, молчи, нишни!”)* — вираз пов’язаний з відомою історичною об-

ставиною, що за часів Петра I іноземцям було заборонено залишатися в Москві: на ніч вони мали відправлятися в Німецьку слободу, Кокуй) і пояснює, що *фрыга* — це *фряг, фрязин, німець* [7: 637]. Відображено етнонім і в давніх східнослов'янських етнолінгвістичних уявленнях: в одному із рукописів XIV ст. фряг називається левом, турчин — змією, русин — видрою, литвин — туром, болгарин — биком, серб — вовком тощо [4: 26].

Наведені факти свідчать, таким чином, що західний вектор етноніма є прозорим (при тому, що референційно він може стосуватися різних західних народів: пор. *сьи родъ фряжський иже въ б(о)ж(ес)твенѣмъ писании германи наричютсѧ* в “Изложении въкратцѣ с(вѧ)тааго Никона ѡ родѣ фряжстѣмъ и тѣмъ падєнихъ потонкоу имаши изѡбрѣсти” [19: 175]) і що сам етнонім виявляє достатньо вагому значеннєвість для давньоруської мови. Водночас в етимологічному відношенні походження назви *фрягъ* (*фрягъ*) викликає певний інтерес: якщо носовий голосний *к* з подальшим його рефлексом пояснюється формою *франк* і свідчить про досить давнє проникнення назви до слов'ян (перехід дифтонгічного звукосполучення **an* у закритому складі в *к*, а не в о-носовий засвідчується ще небагатьма випадками типу *якір* при гр. *#gkvrh*, *дякувати* при нім. *danken*), то фонетично пояснити походження дзвінкого приголосного [г] основи з глухого [к] важче. І це при тому, що дзвінкий приголосний засвідчений у всіх випадках без винятків (з іншого боку, пор. те ж саме *франк, Франція* тощо пізнішого походження, де відображений саме глухий приголосний основи). Окрім того, слід звернути увагу й на те, що чужий для слов'ян звук [ф] у слові *фрягъ* зберігся без його типових слов'янських заміни: на час назалізації дифтонгічних сполучень відповідних голосних з носовими приголосними таке збереження при усному запозиченні маловірогідне.

Ясність дає давньогрецька мова, де етнонім *франки*, відомий вже Плутархові (40-120 р. н. е), передається графічною формою *Fr=ggoi* (нагадаємо, що літера *g* перед задньоязиковими вимовляється як [n]: пор. *ангел* при грецькому написанні *Bggelo~* або *сфінкс* при написанні *Sfjgx, Sfjgg3~*; написання типу *аггелъ* — пор. ще *Михаїла сйггела* і *фраггиа* далі в тексті — не є чужими і для давньоруського письма при передачі подібних грецьких запози-

чень). Отже, фонетично давньоруський етнонім *фрязи* пояснюється через грецький вплив цілком добре. Виявитися цей вплив міг, очевидно, ще у період розквіту могутності Франкської держави, коли до слов'янських мов потрапило й ім'я імператора Карла I Великого (742-814), повноголосний рефлекс якого *король* у східних слов'ян та інослов'янські неповноголосні рефлекси на зразок польск. *krył* або сербськ. *краљ* стали відомими індикаторами розпаду праслов'янської мовної єдності. Але справжня актуалізація етноніма у східних слов'ян пов'язана з розділенням єдиної вселенської церкви, важливіші етапи якого припадають уже на часи писемної християнської історії Русі (нагадаємо, перший етап розпочався близько 867 р. за часів патріарха Фотія та папи Миколи I, надалі кульмінаційною віхою став 1054 р., коли римський легат Гумберт відлучує константинопольського патріарха Керуларія від церкви, а кінцевий етап знаменується взяттям Константинополя фрягами-хрестоносцями 1204 р.).

Не дивно, що протистояння Рима й Константинополя породжує богословсько-літературну полеміку, яка знаходить книжне відлуння також у Києві: випад проти латинян міститься в Лаврентіївському літопису під 986 р. (прихід послів від папи до князя Володимира в епізоді про “вибір віри”) [12: 86], у тому ж літопису під 988 р. ще раз указується на низку збочень західної церкви [12: 114]. І хоча в цих та пізніших відлуннях мало що є самотнім і укладені вони винятково (окрім відповідного твору Феодосія Печерського) за грецькими джерелами [19: IV; пор. також 23: 717], проте для конотативного наповнення давньоруського етноніма *фряги* полеміка відіграє важливу роль.

Нагадаємо, що з давньоруських творів XI—XII ст. проти латини відомі “Слово о вѣрѣ крестыанской и о латынской” ігумена Феодосія Печерського, “Стязаніє съ Латиною” Георгія митрополита Київського, “Посланіє къ папѣ Клименту” Іоанна II митрополита Київського, три (з п'яти відомих) послання Никифора митрополита Київського [див.: 19]. Особливо глибокий вплив на давньоруських авторів виявили твір патріарха Фотія “Рсг҃ ѿ ѿпѣ Fr=ggwn kaJ ѿ ѿп loip^n latjn^n” (“О Фрѣзехъ и ѿ прочихъ латинахъ” в давньоруському перекладі) [19: 56, 58-69], а також сказання “Михаила сиггела іср(уса)лимскаго изложениіс ѿ правовѣрнои

вѣрѣ повѣданіє вькратцѣ сложено. како и ко҃го ради дѣла отлоучишасѣ ѿ насѣ латини. и изврьжени быше ѿ книгъ поменныи(х), идѣ же пишутсѣ православнѣи патріарси”, яке дійшло у великій кількості списків [19: 137 і наступн.]. В останньому з погляду нашої теми привертає увагу таке місце:

*леѡ же папа римскыи призва къ себѣ тогда ѿ вѣноутрѣнѣише фругѣ карѣла, его же ц(еса)ра състави. ѿ мѣста же ѡного ѡрѣискаго послѣдованіе ерестници карѣла ѿ ѿѣкоу, иже бѣхоу ѿ оученіа арієва и аполинарієва съдрьжлими. <...> Кресници же пришьдише ѿ фругѣ (інший варіант *фраггиа* — М. 3.) проповѣдахоу и оучахоу ересемъ своимъ люди б(о)жіє. и ѿ правые вѣры ѿвращаахоу [19: 138, 140].*

Таким чином, фряги кваліфікуються як латиняни та еретики (між іншим, фряги названі латинянами також і в згадуваній вище літописній “Повісті про взяття Царграда”) і тим самим знаходять для православних книжників своє місце в координатах світової конфесійної парадигми того часу. Визначення такого місця кожного народу взагалі було тоді першорядним питанням. Недарма Ю. М. Лотман доходить того висновку, що географія для русичів була своєрідним різновидом релігійно-утопічної класифікації народів [13: 210-216]. У розвиток цієї думки В. В. Долгов зазначає, що “давньоруський книжник не робить різниці між міфічними та реальними народами. Його завданням було об’єднати всі доступні йому відомості в єдину систему, у якій і фантастичні амазонки і реальні половці посіли б призначене їм місце. Точніше, головна мета ... полягала в тому, щоб органічно “вбудувати” факти реального життя у світоглядну систему, сприйняту разом з візантійською освіченістю” [8]. Це значить, що випадкової конфесійної кваліфікації того чи іншого народу давньоруська книжність не знала: православний, католик (латинянин), еретик, еллін, іудей, язичник (поганій) — усе це чітка сітка етнічних характеристик (пор. ще цитату із Георгія Амартола в “Повісті временних літ”: *Глаголетъ Георгій в лѣтописаньи: Ибо комуждо языку овѣмъ истисанъ законъ есть, другимъ же обычаи...* [17: 15].

Серед багатьох звинувачень проти латини особливої уваги заслуговує одне із них у слові “О Фрѣзехъ и ѿ прочихъ латинахъ”:

**Матре г(оспод)а нашего іс(суса) х(рист)а не зовоуть б(ого-
роди)цею. но тькмо м(а)рья с(ва)таа** (T'n mhtlra toS kurjou
Um^n "Ihso\$ Cristo\$ o8 kaloSsi qeot3kon, all- m3non Bgjan
Mari=n) [19: 62].

Це звинувачення проти латинян, десяте за рахунком у патріарха Фотія і в давньоруському перекладі, має цікаве давньоруське продовження у "Посланні від Никифора митрополита Київського до Ярослава князя Святополчича":

Осмое же. Пресвятыа владычица нашеа Богородица Маріа не Богородицею наречуть, но тькмо святаа Маріа. а то есть ересь Несторіева [19: 113].

Давньоруським продовженням тут є визначення латинського збочення як несторіанської ересі — такий закид відсутній у візантійському оригіналі [19: 113]. Цікаво, що трохи пізніше за походженням повчання "Преніѡ панагіота съ азимонитомъ" (азимонітами у Візантії називали латинян), візантійський оригінал якого відноситься до другої половини XII ст., а слов'янський переклад — до XIV ст. [19: 239], ставить це звинувачення вже на перше місце [19: 249].

У зв'язку з ним напрошується зіставлення давньоруських антилатинських повчань з зовсім іншим джерелом давньоруської книжності, яке пов'язує з ім'ям ересіарха Несторія походження рожаничного культу (роду і рожаницям присвячено численну кількість наукових розвідок, одна з останніх праць — глибоке дослідження В. Я. Петрухіна [15: 13-410, спеціально 236-243]):

Се буди всѣмъ вѣдомо □ако нестори кретикъ. наоучи трапѣзѹ класти рожаницѹю. мнѡ в(огороди)цю ч(є)л(овѣ)кородицю. С(ва)тѣиже о(т)ци лаодикискаго свора. слышавше о(т) анг(є)ла. Зане в(ог)ѹ нелюботвори-
мое то. и с(ва)тѣи в(огороди)ци. Писаниємъ повѣлѣша не творити того. Да кто послушае(т) заповѣдни с(ва)т(ы)хъ ѡ(т)ъ сп(асе)нъ боудеть ащеи кто не послушаеть Ѡлѹченъ да боудеть [22: 88].

Таким чином, у давньоруській церковній книжності під звинувачення в несторіанстві фряги-латини підпадають так само, як

і самі ж слов'яни. Цікаво, що є ще одна добре знана дослідникам давньоруської давнини пам'ятка — “Сло(во) с(вѧ)та(го) Григорѡ. їзобрѣтено в тольцѣ(х) ѡ томѣ како первое погани сѣще ѡзыци. кланѧлисѧ їдоломѣ. ї требы им клали. то ї ны(нѣ) творѧ(т)”, — де фряги разом з іншими народами, у тому числі і слов'янами, звинувачуються в ідолопоклонстві [5: 17-35].

Укладене це “Слово св. Григорія...” на підставі 39 Слова “На святі світи явленєнь Господніх” Григорія Богослова та має чітко виражену і навіть яскраво підсилену у порівнянні з візантійським текстом етнімічну домінанту, яка позначена вже у заголовку — *первое погани сѣще ѡзыци*. У повному вигляді “Слово св. Григорія...” у різний час було видане за кількома списками: за Паїсіївським збірником кінця XIV — початку XV ст. (далі список позначається літерним скороченням ПЗ) пам'ятку видали М. С. Тихонравов та М. М. Гальковський; у тих самих авторів пам'ятка видана також за рукописом збірника XIV ст. Новгородської Софійської бібліотеки (далі НС); М. С. Тихонравовим пам'ятка видана ще за рукописом XVI ст. Кирило-Білозірського монастиря (далі КБ); за рукописом XVI ст. Чудівського монастиря пам'ятку видано М. М. Гальковським (далі Ч) [5: 17-35; 22: 92-105].

Уперше давньоруська персербка торкається “фрязької” теми у зв'язку із закликком книжника відмовитися від язичницької поведінки, як-от:

бубеннаго плесканьѧ. свирѣлнаго звука. плѧсаньѧ сотонина. фружьскиѧ слонница. ї гусли. мусикѣсикѧ [ПЗ];
боубеньнаго плескати [П]. *свирилити звоуци. плѧсати* [П]. *сотонина. ѡрѡжьскыѧ слоньницѧ и гоусли. моуסיкиѧ*. (НС);
боубеннаго плесканїѧ свѣрѣлиїи звоуци. плѧсанїѧ сатанина. фрѡжскїѧ слонница. и гоусли моуסיкиѧ. (КБ);
боубеньнаго плесканїѧ свирѣлиїи звоуци плѧсанїѧ. фружьскыѧ слоньца и гоусли и замоусикиѧ (Ч).

Як видно із уривків, однозначно маються на увазі фряги у списках НС та КБ, тоді як у двох інших списках з першого погляду можна підозрювати віддзеркалення візантійського оригіналу, у якому тут ідеться про ритуальні обрізання геніталій або оскоплення у фрігійців під час оргіастичних містерій на честь богині

Кібсли: пор. o8d2 Frug^n 6ktomaJ, kaJ au8loJ, kaJ Korvbaute~ [24: 337] (пор. гр. 6k-tom/ — кастрація, оскоплення). У слов'янському перекладі XI ст. 39 Слова Григорія Богослова це місце передається таким чином: *Ни фружськаа кроенѣа□ и свѣрѣли, и коруванти* [2: 2]. Цікаво, що переклад за списком XIV ст. передає відетнонімічне прикметникове утворення з іншою твірною основою: *Ни фригискаа□ кроюньа и свѣрили. и корувантии* [22: 98]. Очевидно, давньоруська переробка була укладена на підставі перекладу XI ст., про що серед інших фактів (вони розглядаються нами в іншому місці) свідчить збіг форм типу *фружськаа* у перекладі XI ст. та в давньоруському “Слові св. Григорія...”. Але ця форма в давньоруській переробці насправді вже теж стосується фрягів, а не фрігійців: про це говорить назва музичного інструмента *слоньница*¹, яка фігурує в усіх списках і чітко узгоджується з музично-ігрищною смисловою компонентою уривку. Крім того, наведена вище цитата із слова “О Фрѣзехъ и ѿ прочихъ латинахъ” свідчить, що написання етноніма з літерою у (варіант передачі іжиці) або з оу не є незвичайним для давньоруського письма: *Ѡ вѣноутрѣньѣишее фругѣ; Ѡ мѣста же ѡного ѡрѣискаго; Ѡ фругѣ*. До речі, уже ця давня омонімія назв східної Фрігії та західної держави франків могла давати поштовх для переосмислення.

Наступний вияв “фрязької” теми у “Слові св. Григорія...” пов’язаний з такими виразами: *ї їєврацькиа сны. ї чары* (ПЗ); *и фрѣжьскыа сны. ї чары* (НС); *и фрацкыа сны, и чары* (КБ); *и фрацьскыя сны и чары* (Ч).

У візантійському оригіналі в цьому місці Григорій Богослов говорить про оргії фракійців і про те, що від назви *фракійці* виникло, як вважають сллїни, слово *qrhskev* “ретельно дотримуватися релігійної обрядовості; бути дуже релігійним”: o8d2 QrYk^n

¹ Б. О. Рибakov пояснює, що *слоньници* — це роги-елефанти фрягів-хрестоносців [21: 12]. М. Г. Рабинович зазначає, що роги (як різновид духового музичного інструменту) із слонових кликів були поширені в епоху середньовіччя у Північній Африці, звідки проникали в Європу приблизно з IX ст. Сама назва такого рога “оліфант” пов’язується з матеріалом, з якого він був виготовлений (від лат. *elephans* — *слон*). Оліфанти були знаком аристократії й мали велике поширення як військовий музичний інструмент (ріг в Тулузькому музеї переказом приписується самому Роланду; ріг в Аахенському соборі — Карлу Великому) [20: 156-157].

Ėrgia taSta, par} ĩn kaJ t4 qrhskvein, ж Ізgo~ [24: 340]. Переклад XI ст. подає це місце з пояснювальною глоскою: *не ѿфрачьскыѡмънимыѡ чистыѡ тѡины, ѿтъ нихъ же и трискиѡ сѡ прозьва, рекъше жрътва и вѣбра* [2: 3] (М. С. Тихонравов наводить текст XIV ст. з купюрою у цьому місці: *И ефрачьскыѡмънимыѡ тѡины ч(ис)тыѡѡа...* [22: 100]).

Повертаючись до давньоруської переробки, бачимо, що тільки список НС подає змістовне перекручення прикметника *фрачьскыѡ* як *фражьскыѡ*, тобто надає йому іншого етнімічного наповнення. Начебто нічого особливого тут немає: фонетично близькі написання можна легко переосмислити в умовах, коли смисл одного них (фракійці) був би затемнений для книжника, а інший смисл (фряги) уже виявився у попередньому місці (хоча постає питання, чи відбулося переосмислення одночасно, чи поетапно, а тоді — яке місце переосмислилося раніше). Наразі все ж головним для нас залишається інше питання: якщо “Слово св. Григорія...” спрямоване, як прийнято вважати, проти язичників, то чому фряги-християни теж виставлені як язичники? Невже книжник-християнин настільки не орієнтувався у розкладі ідей християнської церкви? Чи помилки припустився якийсь не дуже грамотний переписувач? Чи, нарешті, пам’ятка має на увазі не язичництво як таке, а щось інше? Не випадково, мабуть, в ній начисто відсутня антиіудейська лінія, яка майже завжди в церковників іде поруч з антиелліністичною.

Для прояснення картини звернемося ще до одного місця, де давньоруське “Слово св. Григорія...” теж викриває латинян. Приписавши рожаничний культ халдеям, єгиптянам, еллінам, сарацинам, болгарам (очевидно волзьким), огузам, туркменам, обезам (тобто грузинам — ще один християнський народ поруч з фрягами!¹), переосмисливши назву музичного інструмента *зама-*

¹ У подальшому етнімім *обези* теж становить значний інтерес для дослідження принаймні у двох аспектах: по-перше, у зв’язку з тим, що культ Богородиці з найдавніших часів посідає особливе місце в Грузії, по-друге, в аспекті того, що образ Грузії складатися на Русі з X—XI ст. як етнотериторіальна цілісність, але у післямонгольський період він постає у своєму антиобразі — на зовнішній арені грузинські князівства виступають сепаратно, кожне зі своєю племінною назвою [9: 18, 43].

ра як стнонім, персосмисливши слово *паузи* як стнонім *оузи*, тобто огузи, і утворивши назву невідомого народу *гонъзноюль* огузького племені (НС), автори слова повідомляють, що роду і рожаниці навчилися поклонятися римляни (списки НС та Ч), а потім і слов'яни: *Ѣтоуда же начаша елини. ставити трапезоу. родоу и рожаницамъ. таже египтѧне. таже римѧне. даже и до словенъ доиде...* (НС).

Тепер можна зробити деякі підсумки. У давньоруській церковній книжності фряги-латини неодноразово звинувачуються в тому, що вони не визнають Діву Марію як Богородицю — для них вона є просто св. Марією (причому це звинувачення в якийсь момент постає навіть на першому місці). Підпадаючи під ознаки несторіанської ересі, це звинувачення персгукується з тим, що давньоруський рожаничний культ теж визначається іншим книжником як несторіанська ересь. Отже, певним чином можна поставити знак рівняння між латинами та тими слов'янами, які дотримуються рожаничної обрядовості. Водночас це значить, що на Русі Богородичний догмат обговорювався і що не всі церковники його поділяли [10: 195-200]. А в одному з головних давньоруських повчань, спрямованих проти рожаничного культу, “Слові св. Григорія...”, серед інших народів опиняються як ідолопоклонники ті ж самі фряги і римляни разом із слов'янами. Більше того, той самий список НС містить пояснення, що рожаничний культ виник у слов'ян після прийняття християнства і був інспірований священослужителями: *по с(вѧ)тѣмъ крещеніи черевѡу работни. попове оуставиша трепарь прикладати р(о)ж(е)ства б(огороди)ци. къ рожаничѣмъ трѧпезѣ ѡклады дѣлюче. таковии нарицаютсѧ кармогѡузыци а не раби б(о)жьи* (щоправда, уривок традиційно прочитується так, що рожаничний культ вже існував, а попи лише пристосовували його до своїх потреб [1: 61] — ми це прочитання відхиляємо на підставі того, що давньоруська книжність настійливо проводить тезу про постання культу через вчення). Таким чином коло замикається: в основі того тлумачення, на засадах якого укладене (*ѡбразѣно в тольцѣх*) “Слово св. Григорія...” в тому вигляді, як воно дійшло до нас, слід підозрювати богословську полеміку, спрямовану проти тих, що не визнають Богородичного догмата православної церкви і тому кваліфікуються як ідолопоклонники.

Такий сенс пам'ятки прочитується за рахунок конотативного богословського навантаження давньоруського етноніма *фрязи*.

1. Аличков Е. В. Язычество и древняя Русь. — СПб., 1914.
2. Будилович А. XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. — СПб., 1875.
3. Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. — М., 1861.
4. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Т. 2. — СПб., 1861.
5. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе / Записки Московского Императорского археологического института. — М., 1913. — Т. XVIII.
6. Гудзий Н. К. Хрестоматия по древней русской литературе. — М., 1973.
7. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. — М., 1980.
8. Долгов В. В. Очерки истории общественного сознания Древней Руси XI—XIII вв. // [URL]: <http://gardariki.qucs.info/history1/index.html>
9. Житие и деяния Илариона Грузина. Перевод с древнегрузинского, введение, примечания Г. В. Цулая. — М., 1998.
10. Zubov N. I. Лексико-тематические сращения и их семантико-аксиологические пики: к текстовому пониманию древнерусского ХУЛА // Известия Уральского государственного университета. Гуманитарные науки. — 2001. — Вып. 4.
11. История о Казанском царстве (Казанский летописец) // Полное собрание русских летописей. Т. 19. — СПб., 1903.
12. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый.) — М., 1997.
13. Лотман Ю. М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах // Труды по знаковым системам 2. — Тарту, 1965.
14. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.: Л., 1950.
15. Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь). — М., 2000.
16. Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории [URL]: http://hronos.km.ru/libris/lib_p/chart1-4.html#gl15
17. Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод / Под ред. В. П. Андриановой-Перетц. — М., Л., 1950.
18. Повесть о Куликовской битве. Текст и миниатюры лицевого свода XVI века. — Л., 1984.
19. Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI-XV в.). — М., 1875.
20. Рабинович М. Г. Музыкальные инструменты в войске древней Руси и народные музыкальные инструменты // Советская этнография. — 1946. — № 4.

21. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981.
22. Тихонравов П. С. Летописи русской литературы и древности. — Т. 4. — М., 1862.
23. Флоря Б. Н. У истоков конфессионального раскола славянского мира (Древняя Русь и ее западные соседи в XIII в.) // Из истории русской культуры. Т. 1 (Древняя Русь). — М., 2000.
24. S. Gregorii Theologi Oratio XXXIX. In sancta Lumina // Migne J. P. Patrologiae cursus completus. Series graeca. — Paris, 1885. — Т. 35. — S. Gregorius Nasianzenus.